

Evaluating the Idea of the Precedence of Mutazilite Theologians over Imami Theologians according to Ancient Indexes and Essays¹

Hadi Farahani-Nasab^{*} Mohammad Ghafari-Nejad^{**}

Mohammad Reza Jabbari^{***} Hamid Reza Shariat-Madari^{****}

(Received: 09/05/2020; Accepted: 16/01/2021)

Abstract

A number of theologians and historians of Islamic theology, as well as orientalists, have expressed the idea in their writings that the Imami theology did not have an independent beginning and was derived from the Mutazilite theology. The similarity of the views of the medieval Imami Shiites with the views of the Mutazilites on some theological issues has been influential in shaping such a belief. By examining and comparing the works of the early Imami theologians of the Kufa school with the works of founders of Mutazilah and that of the earlier prominent figures of this religion, which are reflected in the books of Ibn Nandim, Sheikh Tusi and Najashi, and also by comparing the opinions of them in the two books of *Maghalat* (Statements) by Balkhi and *Maghalat al-Islamiyyin* (Islamists' Statements) by Ashari, we conclude that the Imami theologians took precedence over the Mutazilites in raising and addressing some theological issues, and have theorized alongside them on many issues.

Keywords: Imamiyyah, Mutazilah, Kufa Theological School, Basra Mutazilites, Second and Third Century Theology.

1. This article is taken from: Hadi Farahani-Nasab, "The Intellectual Status of the Kufa School in Shiism according to the Causes and Factors", 2021, PhD Thesis in Shia Studies, Supervisor: Mohammad Ghafari-Nejad, University of Religions and Denominations, Qom, Iran.

* PhD Student in Shiite Studies, University of Religions and Denominations, Qom, Iran (Corresponding Author), hadi.farahaninasab@gmail.com.

** Associate Professor, Department of Shiite Studies, University of Religions and Denominations, Qom, Iran, ghafoori@urd.ac.ir.

*** Associate Professor of Imam Khomeini Education and Research Institute, Qom, Iran, jabbari@qabas.net.

**** Associate Professor, Department of Shiite Studies, University of Religions and Denominations, Qom, Iran, shariat@urd.ac.ir.

ارزیابی انگاره تقدم متکلمان معتزلی بر امامیه در آینه فهارس و مقالات نگاری‌های کهن^۱

هادی فراهانی‌نسب* محمد غفوری‌نژاد**

محمدرضا جباری*** حمیدرضا شریعتمداری****

[تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۲/۲۰ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۰/۲۷]

چکیده

عده‌ای از متکلمان و تاریخ‌نگاران کلام اسلامی و نیز مستشرقان این باور را در تألیفات خود نوشته یا تکرار کرده‌اند که کلام امامیه آغاز مستقلی نداشته و برگرفته از کلام معتزله است. نزدیکی آرای امامیان دوران میانه با معتزله در برخی موضوعات کلامی در شکل‌گیری چنین باوری تأثیرگذار بوده است. با بررسی و مقایسه آثار نخستین متکلمان امامی مکتب کوفه با تأسیس‌کنندگان اعتزال و برجستگان متقدم این مذهب، که در سه کتاب فهرستی ابن‌نذیم، شیخ طوسی و نجاشی انعکاس یافته است، و نیز مقایسه آرای منقول از آنان در دو کتاب *المقالات بلخی* و *مقالات الاسلامیین اشعری* به این نتیجه می‌رسیم که متکلمان امامی در مطرح کردن بعضی مسائل کلامی و پرداختن به آنها بر معتزله تقدم داشته، و در بسیاری موضوعات به موازات آنها نظریه‌پردازی می‌کرده‌اند.

کلیدواژه‌ها: امامیه، معتزله، مکتب کلامی کوفه، معتزله بصره، کلام قرن دوم و سوم.

۱. برگرفته از: هادی فراهانی‌نسب، جایگاه فکری مدرسه کوفه در شیعه با توجه به اسباب و علل، استاد راهنما: محمد غفوری‌نژاد، رساله دکتری شیعه‌شناسی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران، ۱۳۹۹.

* دانشجوی دکتری شیعه‌شناسی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران (نویسنده مسئول)

hadi.farahanasab@gmail.com

** دانشیار گروه شیعه‌شناسی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران ghafoori@urd.ac.ir

*** دانشیار مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، قم، ایران jabbari@qabas.net

**** دانشیار گروه شیعه‌شناسی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران shariat@urd.ac.ir

طرح مسئله

برخی از متکلمان اسلامی متقدم و مستشرقان متأخر به باور نادرستی معتقد شده‌اند که بر اساس آن کلام امامیه آغاز مستقل نداشته و برگرفته از کلام معتزله است. با توجه به نزدیکی آرا در دوران امامیه با معتزله بسیاری از متکلمان و مستشرقان به این باور رسیده‌اند که کلام شیعه تحت تأثیر اعتزال و معتزله بوده و از خود نضج و آغازی استقلالی نداشته است. خیاط معتزلی (خیاط، ۱۹۸۸: ۳۶ و ۲۱۴ و ۳۵)، ابوالحسن اشعری (اشعری، ۱۴۲۶: ۴۶)، شهرستانی (شهرستانی، ۱۳۶۴: ۱۹۳ و ۱۷۰)، ابن تیمیه (ابن تیمیه، ۱۴۰۶: ۱۶/۱)، احمد امین مصری (امین، ۱۴۲۵: ۲۶۸/۳)، عباس اقبال آشتیانی (اقبال آشتیانی، ۱۳۵۷: ۷۴)، سید حسین مدرسی طباطبایی (عطایی نظری، ۱۳۹۶: ۱۲)، آلفرد مادلونگ (همان: ۶) و شاگردانش مانند مارتین مکدرموت و اشمیتکه (همان: ۷-۱۱)، و آدام مِتَز (متز، ۱۳۶۴: ۷۸/۱) از جمله افرادی هستند که باور به تأثیرپذیری کلام شیعه از اعتزال را در مکتوباتشان آورده‌اند (سبحانی، ۱۳۹۱: ۵-۳۵) و در مقابل هم، عده‌ای تأثیرپذیری کلام شیعه را انکار نکرده یا میزان آن را بسیار اندک دانسته‌اند. در این بین، دیدگاه سومی هم به وجود آمده و آن روند تعاملی بین کلام «شیعه و امامیه» و «معتزله»، و تأثیر و تأثر هر یک از دو جریان فکری از یکدیگر بوده است. احمد محمود صبحی (صبحی، ۱۴۱۱: ۱۸۰/۳-۱۸۲) و رسول جعفریان (جعفریان، ۱۳۷۵: ۴۳۳/۱) از طرفداران این نظریه‌اند.

لازمه انگاره تأثیرپذیری متکلمان امامی از معتزلی قول به تقدم معتزله بر امامیه در مطرح کردن مباحث کلامی خواهد بود. در این پژوهش بر این مسئله تمرکز خواهیم داشت که در مقایسه متکلمان نخستین امامیه و معتزله کدام یک از این دو دسته در مطرح کردن مسائل کلامی تقدم داشته‌اند.

از میان متکلمان معتزله، از جمله به بنیان‌گذاران مکتب اعتزال، یعنی واصل بن عطا و عمرو بن عبید، خواهیم پرداخت. در کتاب طبقات المعترلة، طبقه اول تا چهارم را امام علی، امام حسن و امام حسین (علیه السلام) و بعضی از صحابه قرار داده‌اند که معتزله مبانی فکری و کلامی خود را از آنها دانسته‌اند. همه یا بیشتر تاریخ‌نگاران علم کلام متفق‌اند که اعتزال و آغازش به جلسه درس حسن بصری و جدایی واصل بن عطا از حسن بصری برمی‌گردد (ابن المرتضی، ۱۳۱۶: ۳). در طبقات المعترلة واصل در طبقه چهارم قرار گرفته است (همان: ۲۸). دیگر متکلم معتزلی متقدم را نیز عمرو بن عبید بررسی کرده است. او هم در طبقه چهارم قرار داده شده است (همان: ۳۵).

در ادامه طبقه چهارم به افرادی همچون مکحول بن عبدالله، قتادة بن دعامة السدوسی و صالح

الدمشقی (همان: ۴۱) اشاره شده که در کتب معتزلی و فهارس نظریه و مبنای فکری مشهوری به آنها نسبت داده نشده است. در طبقه پنجم نام‌هایی مانند بشیر الرّحال، عثمان بن خالد الطویل، حفص بن سالم، خالد بن صفوان و حفص بن القوام هستند که نام‌هایی ناآشنا در نظریه‌پردازی کلامی اند و برجستگی خاصی ندارند. در طبقه ششم دو متکلم، یعنی ابوالهذیل علاف و ابراهیم بن سیار نظام، قرار گرفته‌اند که منابع فهرستی و فرقه‌نگاری، آثار و دیدگاه‌های کلامی آنها را آورده‌اند. همچنین، می‌توان از بشر بن معتمر یاد کرد که به عنوان بنیان‌گذار معتزله بغداد مطرح است.

حاصل آنکه، در میان متکلمان معتزلی نخستین، پنج تن، یعنی واصل بن عطا، عمرو بن عبید، ابوالهذیل علاف، نظام و بشر بن معتمر برجسته‌ترند و شایسته است که در مسئله محل بحث این مقاله ملاک داوری قرار گیرند. آرا و آثار این پنج متکلم معتزلی را با پنج متکلم امامی مدرسه کوفه، که معاصرشان بوده‌اند، مقایسه خواهیم کرد. هشام بن حکم، هشام بن سالم جوالیقی، زراره بن اعین و محمد بن علی بن نعمان یا مؤمن الطاق چهار متکلم امامی هستند که نظریه‌های کلامی‌شان در کتب امامیه و کتب کلامی دیگر فرّق موجود است و نسبت به دیگران نوعی برجستگی دارند. در طبقه بعد علی بن اسماعیل میثمی نیز شایان ذکر است که از شاگردان هشام بن حکم بوده و هم طبقه نظام و ابوالهذیل است.

مقایسه این ده متکلم از خلال مطالعه داده‌های منابع فهرستی و دو مقالات نگاری متقدم انجام خواهد شد. فهرست‌نگاری‌های بررسی شده عبارت‌اند از فهرست ابن‌ندیم (متوفای ۳۸۰ ه.ق.)، فهرست شیخ طوسی (متوفای ۴۶۰ ه.ق.) و فهرست احمد بن علی النجاشی (متوفای ۴۵۰ ه.ق.) که به رجال النجاشی معروف شده است. دو کتاب المقالات بلخی (متوفای ۳۱۹ ه.ق.) و مقالات الاسلامیین اشعری (متوفای ۳۲۴ ه.ق.) نیز به اعتبار تقدم زمانی و اهمیاتی که به گزارش آرای متکلمان نخستین امامی و معتزلی دارند مبنای این مطالعه قرار گرفته‌اند.

۱. تاریخ حیات متکلمان بررسی شده

از آنجا که موضوع این تحقیق مطالعه تقدم و تأخر متکلمان امامی و معتزلی نخستین در مطرح کردن مسائل کلامی است، ضرورت دارد تاریخ حیاتشان بررسی شود. احمد بن یحیی المرتضی، در طبقات المعترّلة، سال تولد واصل بن عطا را سال ۸۰ ه.ق. می‌نگارد.^۱ در این کتاب عمرو بن عبید را از طبقه چهارم دانسته (ابن‌المرتضی، ۱۳۱۶: ۵) اما ذکری از تاریخ تولد وی نکرده است. گفتیم که در طبقات المعترّلة، نظام و بشر از طبقه ششم دانسته شده‌اند اما ذکری از تولد و

وفاتشان نشده است (همان: ۴۹-۵۲). ابن ندیم در فهرست خود، به نقل از بلخی، تولد واصل را حدود ۸۰ ه.ق. و وفاتش را ۱۳۱ ه.ق. نگاشته است (ابن ندیم، ۱۳۸۱: ۲۹۳). در همین کتاب، و به نقل از بلخی، تولد عمرو بن عبید همان سال تولد واصل، اما وفاتش ۱۴۴ ه.ق. (همان: ۲۹۴) درج شده، و سال تولد ابوالهذیل عَلاف ۱۳۱ تا ۱۳۴ ه.ق. و وفاتش ۲۲۶ تا ۲۳۵ ثبت شده است (همان: ۲۹۵). ابن ندیم درباره بَشر ذکری از تاریخ تولدش نکرده اما تاریخ وفاتش را ۲۱۰ ه.ق. ذکر کرده است (همان: ۲۹۷).

درباره پنج متکلم نظریه پرداز امامی کوفی سال تولد دقیقی در دست نیست اما سال وفات هشام بن حکم در رجال نجاشی ۱۹۹ ه.ق. در بغداد و سال وفات زراره ۱۵۰ ه.ق. (نجاشی، ۱۴۰۸: ۳۹۷/۲) ثبت شده است. نجاشی اما ذکری از تولد و وفات هشام بن سالم جُوالیقی (همان: ۳۹۹/۲)، زراره (همان: ۳۹۸/۱) و محمد بن علی النعمان یا مؤمن الطاق (همان: ۲۰۳/۲) به میان نیاورده است. در کتاب الفهرست شیخ طوسی هم ذکری از تولد و وفات هشام بن حکم (طوسی، بی تا: ۱۷۴)، هشام بن سالم (همان: ۱۷۵)، زراره بن اعین (همان: ۷۴)، مؤمن الطاق (همان: ۱۳۱) و علی بن اسماعیل (همان: ۸۷) نشده است.

هرچند زمان دقیقی از سال تولد پنج متکلم امامی در دست نیست اما با توجه به طبقه رجالی آنها می توان آغاز حیات علمی شان را حدس زد. در رجال نجاشی مؤمن الطاق را روایت کننده از سه امام، یعنی علی ابن الحسین، ابی جعفر محمد بن علی و ابی عبدالله علیه السلام دانسته است.^۲ هشام بن سالم، بنا بر نقل نجاشی، از ابی عبدالله و ابی الحسن موسی بن جعفر علیه السلام روایت نقل کرده است (نجاشی، ۱۴۰۸: ۳۹۹/۲). نجاشی، علی بن اسماعیل را نیز راوی از امام علی بن موسی الرضا علیه السلام دانسته و به مناظرات او با ابوالهذیل و نظام اشاره کرده است (همان: ۷۲/۲).

نجاشی، هشام بن حکم را راوی از حضرت صادق و حضرت موسی کاظم علیه السلام می داند (همان: ۳۹۹/۲) که چون هشام در ۱۹۹ ه.ق. رحلت کرده است باید ولادت هشام در همان دهه ۱۲۰ اتفاق افتاده باشد. نجاشی همچنین سال رحلت زراره را کمی بعد از شهادت امام صادق علیه السلام، یعنی ۱۵۰ ه.ق.، نگاشته است.

با توجه به مستندات فوق، متکلمان امامی بررسی شده، جز علی بن اسماعیل، زمان امام صادق علیه السلام را درک و از ایشان روایت نقل کرده اند و هیچ یک بعد از سال ۲۰۰ ه.ق. را درک نکرده اند، اما از میان پنج متکلم نخستین معتزله بشر، ابوالهذیل و نظام بعد از سال ۲۲۰ ه.ق. وفات کرده اند.

۲. محل زندگی و فعالیت متکلمان

از آنجا که تأثیرگذاری یا تأثیرپذیری اندیشمندان تا حدی به ارتباطات متقابل و مواجهه‌شان با یکدیگر بستگی دارد، بجا است که در این موضع درباره اینکه هر یک از متکلمان بررسی شده در کدام شهر می‌زیسته‌اند نیز مرور مختصری داشته باشیم. ابن ندیم در فهرست خود واصل بن عطار را متولد مدینه معرفی کرده است (ابن ندیم، ۱۳۸۱: ۲۹۲). بلخی هم در مقالات او را متولد مدینه و همراه و مصاحب با عبدالله بن محمد بن حنفیه دانسته است (بلخی، ۱۳۸۶: ۱۵۹). احمد بن یحیی هم در طبقات المعترزة او را بنده ضبّه یا بنی مخزوم و متولد مدینه نگاشته است (ابن المرتضی، ۱۳۱۶: ۲۹). بلخی در مقالات، عمرو بن عبید را متولد بصره دانسته، که اصالتش به کابل از سرزمین بلخ می‌رسد (بلخی، ۱۳۸۶: ۱۶۱)، اما در طبقات المعترزة نامی از محل تولد عمرو برده نشده و فقط اشاره شده است که «باب» جدّ عمرو بوده است (ابن المرتضی، ۱۳۱۶: ۳۵). در طبقات المعترزة نامی از محل تولد ابوالهذیل علاف نیامده و فقط گفته شده که خانه‌اش در بصره بوده است (همان: ۴۴). بلخی نیز او را از اهل بصره دانسته است (بلخی، ۱۳۸۶: ۱۶۳). در این کتاب بُشر بن معتمر را کوفی و بنا بر قولی بغدادی دانسته است (همان: ۲۹۷). ابن ندیم درباره محل تولد ابوالهذیل چیزی نمی‌گوید اما سال ۲۳۰ ه.ق. را سال ورود او به بغداد می‌داند (ابن ندیم، ۱۳۸۱: ۲۹۶) و بُشر را هم بغدادی و بنا بر اقوالی کوفی و بصری دانسته است (بلخی، ۱۳۸۶: ۱۶۶). طبقات المعترزة (ابن المرتضی، ۱۳۱۶: ۴۴) و مقالات بلخی (بلخی، ۱۳۸۶: ۱۶۳) ابراهیم بن سیار النّظام را از اهالی بصره دانسته‌اند اما ابن ندیم اشاره‌ای به محل تولد یا سکونت نظام نمی‌کند (ابن ندیم، ۱۳۸۱: ۲۹۹).

درباره پنج متکلم امامیه در فهرست ابن ندیم آمده است که هشام بن حکم «از کوفه به بغداد» منتقل شده (همان: ۳۲۷) اما از محل تولد چهار متکلم دیگر در فهرست ابن ندیم مطلبی نقل نشده است. نجاشی در رجال، محل تولد هشام بن حکم را کوفه و رشد و نمو او را در واسط (نجاشی، ۱۴۰۸: ۳۹۸/۲) و اصالت هشام بن سالم را از جوزجان و بلخ دانسته که در کوفه زندگی می‌کرده است (همان: ۳۹۹/۲) اما رجال کُشی تولد هشام بن حکم را کوفه، و رشد و نمو او را در واسط و تجارتش را بغداد دانسته است (کُشی، ۱۳۴۸: ۲۵۵). او مؤمن الطاق را کوفی (نجاشی، ۱۴۰۸: ۲۰۳/۲) نگاشته اما ذکری از محل تولد زراره به میان نمی‌آورد. نجاشی، علی بن اسماعیل را کوفی و ساکن بصره دانسته است (همان: ۷۲/۲).

در جمع‌بندی داده‌ها درباره محل تولد و فعالیت علمی این ده متکلم امامی و معتزله باید گفت فعالیت کلامی پنج متکلم امامی عمدتاً شهر کوفه و گاه بغداد و بصره بوده است. اما متکلمان

معتزلی بررسی شده عمدتاً در بصره و گاه بغداد و کوفه می‌زیسته‌اند. در جدول الف اطلاعات مربوط به تاریخ حیات و محل زندگی متکلمان مذکور درج شده است.

الف. جدول دوره حیات و محل تولد و فعالیت کلامی متکلمان نظریه‌پرداز و متقدم امامی و معتزلی

متکلم	زمان تولد	زمان وفات	محل تولد و فعالیت علمی و کلامی
هشام بن حکم	اوایل قرن دوم	۱۷۹-۱۹۹	کوفه و بغداد
هشام بن سالم	؟	زنده در ۱۸۳	کوفه
مؤمن العطارق	؟	نامعلوم	کوفه
زراره بن اعین	؟	۱۵۰	کوفه
علی بن اسماعیل میثقی	؟	؟	کوفه و بصره
واصل بن عطا	۸۰	۱۳۱	بصره
صعربن عبید	۸۰	۱۴۴	بصره
ابوالهذیل علاف	۱۳۱-۱۳۴	۲۲۶	بصره
نظام	؟	۲۲۱-۲۳۰	بصره
بشیر بن معتمر	؟	۲۱۰	بصره، بغداد و کوفه

۳. مطالعه داده‌های فهرستی

یکی از معیارهایی که بر اساس آن می‌توان تقدم و تأخر متکلمان را در مطرح کردن و پردازش مسائل کلامی بر اساس آن سنجید داده‌هایی است که در منابع فهرستی راجع به عناوین تألیفاتشان درج شده است. از این رو در این بخش بر اساس داده‌های ابن ندیم، فهرست شیخ طوسی و فهرست نجاشی متکلمان نخستین امامی و معتزلی را از نظر عناوین تألیفات و تعدادشان مقایسه خواهیم کرد.

۳.۱. متکلمان معتزلی

از واصل بن عطا در فهرست ابن ندیم آثاری کلامی با عناوین کتاب اصناف المرجئة، کتاب التوبة، کتاب المنزلة بین المنزلتين، کتاب الخطب فی التوحید والعدل، کتاب السبیل الی معرفة الحق آورده شده است (ابن ندیم، ۱۳۸۱: ۲۹۵). در این فهرست از عمرو بن عبید کتاب کلامی الرد علی القدریة گزارش شده است (همان: ۲۹۴).

از ابوالهذیل علف کتاب‌های متعددی در فهرست ابن ندیم ذکر شده است، از جمله: الامامة علی الهشام، ابی سمر فی الارجاء، الطاعة لایراد الله بها، کتاب علی السوفسطائیه، کتاب علی المجوس، کتاب علی اليهود، التولید علی النّظام، الوعد والوعید، المجالس، الحجّة، صفة الله بالعدل و نفی القبیح، الحجّة علی الملحدین، کتاب علی ضرار فی قوله انّ الله یغضب من فعله، کتاب علی النصاری، المسائل فی الحركات و غیرها، کتاب علی عمار النصرانی فی الرد علی النصاری، فی صفة الغضب والرضا من الله جل ثنائه، السنخ والرضا، المخلوق علی حفص الوارد، الرد علی المكف المدینی، الحد علی ابراهیم، الرد علی الغیلابیه فی الارجاء، کتاب علی حفص الوارد فی فعل و یفعل، کتاب علی النّظام فی تجویز القدرة علی الظلم، کتاب علی النّظام فی خلق الشرّ و جوابه عنه، الرد علی القدریة والمجبرة، کتاب علی ضرار و جهم و ابی حنیفه و حفص فی المخلوق، کتاب علی النّظام فی الانسان، الرد علی اهل الادیان، کتاب فی جمیع الاوصاف، الاستطاعة، الحركات، فی خلق الشیء عن الشیء، التفهّم و حركات اهل الجنة، کتاب علی من قال بتعذیب الاطفال، الظفر علی ابراهیم، کتاب علی الثویه، الجواهر والاعراض، السمع والبصر عملاً عمل بهما، الانسان ما هو، الحوض والشفاعة و عذاب القبر، کتاب علی اصحاب الحدیث فی التشبیه، تثبیت الاعراض، علامات صدق الرسول، طول الانسان و لونه و تألیفه، کتاب فی الصوت ما هو (همان: ۲۹۶).

از نظام در فهرست ابن ندیم کتاب‌های ذیل آورده شده است: اثبات الرسل، التوحید، علی

اصحاب الهیولی، الردّ علی الدهریة، الردّ علی اصحاب الاثنین، الردّ علی اصناف الملحّدين، التعديل والتجویز، المعرفة، تقدیر، القدر، کتاب فی المحال، المخلوق علی المجبّرة، کتاب فی العدل، الشّرك، المستطیع، التولد، الوعید، الجوابات، النکت، الجزء، المعانی علی معمر، الطفرة، المکامنة، المداخلة، فی العالم الكبير، العالم الصغیر، الحدث، الانسان، المنطق، الحركات، الجواهر والاعراض، الارزاق، حركات اهل الجنة، خلق الشیء، الصفات، القرآن ما هو، الافاعیل، الردّ علی المرجئة (همان: ۲۹۹).

۳.۲. متكلمان امامی

در فهرست ابن ندیم از هشام بن حکم کتابهای کلامی متعددی ذکر شده است، از جمله: الامامة، الدلالات علی حدوث الاشیاء، الردّ علی الزنادقة، الردّ علی اصحاب الاثنین، التوحید، الردّ علی هشام الجوالیقی، الردّ علی اصحاب الطبايع، الشیخ والغلام، التدبیر، المیزان، المیدان، الردّ علی من قال بامامة المفضول، اختلاف الناس فی الامامة، الوصیة والردّ علی من انکرها، فی الجبر والقدر، الحکمین، الردّ علی المعتزلة فی طلحة والزبیر، القدر، الاستطاعة، کتاب الثمانية الابواب، کتاب علی الشیطان الطاق، الردّ علی الارسطاطیس فی التوحید، المعتزلة (همان: ۳۲۸). در فهرست شیخ طوسی (طوسی، بی تا ب: ۱۷۴) و رجال نجاشی (نجاشی، ۱۴۰۸: ۳۹۹/۲) از هشام بن حکم به همان کتابهایی اشاره شده است که در فهرست ابن ندیم بود.

از مؤمن الطاق در فهرست ابن ندیم کتابهای الامامة، المعرفة، الردّ علی المعتزلة فی امامة المفضول، الردّ فی طلحة والزبیر و عائشة (ابن ندیم، ۱۳۸۱: ۳۲۹) و در رجال نجاشی کتابهای الاحتجاج فی امامة امیر المؤمنین علیه السلام، کلامه علی الخوارج، مجالسة مع ابی حنیفه والمرجئة (نجاشی، ۱۴۰۸: ۲۰۳/۲-۲۰۴) و در رجال طوسی کتابهای اثبات الوصیة و افعال لا تفعل نیز ذکر شده است (طوسی، بی تا الف: ۱۳۲).

از هشام بن سالم جوالیقی نامی در فهرست ابن ندیم نیامده و در فهرست شیخ طوسی و رجال نجاشی کتابی از ایشان ذکر نشده است.

از زراره کتابی به نام الاستطاعة والجبر (نجاشی، ۱۴۰۸: ۳۹۷/۱) در رجال نجاشی و کتاب الاستطاعة والجبر (طوسی، بی تا الف: ۷۴) در رجال طوسی نقل شده، اما در فهرست ابن ندیم از زراره (ابن ندیم، ۱۳۸۱: ۴۰۳ و ۴۰۴) کتابی ذکر نشده است.

در جدول ب، آمار و اطلاعات آثار تألیفی متكلمان مذکور درج شده است.

		۱						۱	توبه
۱	۱	۱							وعد و وعید
		۲						۱	منزلة بين المنزلتين و كفر و ایمان
	۲۱							۱	ارجاء
۴	۲	۲							لطیف الکلام: اجسام و حرکت و جوهر و عرض محال جزء
۱	۱	۱							تولید
۱	۴	۳	۲						ردیه بر هم‌مذهبان
	۳	۱		۳	۳				ردیه بر اصحاب مذاهب اسلامی دیگر
	۴								رد بر اهل ادیان
۱۰	۳	۱	۲	۳		۱			موضوعات متفرقه

۳.۳. مقایسه و جمع‌بندی داده‌های فهرستی

جمع‌بندی اسامی کتب متکلمان امامیه و معتزله، که در کتب فهرستی آمده است، نشان می‌دهد که:

۱. در موضوع حجت و معرفت، نخستین تألیف از آن‌ها اصل بن عطا است. پس از او مؤمن الطاق با تأخر یک طبقه، و هشام بن حکم با دو طبقه تأخر قرار دارند. در رتبه بعد باید از بشر بن معتمر، ابوالهذیل علاف و نظام یاد کرد که در این موضوع دارای تألیف بوده‌اند.
۲. در مباحث توحید، خداشناسی و امامت بیشترین آمار تألیفات از آن هشام بن حکم است.
۳. در موضوعات استطاعت، قدر، دوگانه‌باوری، زندقه، حدوث اشیا با توجه به گزارش نشدن تألیفی از اصل بن عطا و عمرو بن عبید، و تقدم هشام بن حکم بر ابوالهذیل و نظام و بشر بن معتمر، باید اذعان کرد اولین متکلمی که در این موضوعات تألیفی از او در کتب فهرستی ضبط شده، هشام بن حکم است. درباره موضوع استطاعت، زرارة بن اعین گوی سبقت را از هشام نیز ر بوده و پیش از او به تألیف کتاب الاستطاعة والجبر دست یازیده بود.
۴. در موضوعات ارجاء، منزلة بین المنزلتین و کفر و ایمان، وعد و وعید، توبه، عدل، انسان، تولید، لطیف الکلام، نبوت، خلق و مخلوق و ردیه بر اهل ادیان تقدم با معتزله بوده و پنج متکلم امامی در این ابواب کتبی تألیف نکرده‌اند.
۵. در دو موضوع امامت مفضول و طلحه و زبیر و حکمین، جز هشام بن حکم، از هیچ‌کدام از نه متکلم دیگر تألیفی در کتب فهرستی ثبت نشده است.
۶. از حیث تنوع در تألیف و تألیفات متفرقه، هشام بن حکم و نظام در میان متکلمان ده‌گانه پیشتراند. با توجه به تقدم زمانی هشام بر نظام، می‌توان امامیه را از این حیث بر معتزله مقدم دانست. هرچند نظام از لحاظ تنوع و تعداد آثار، در میان ده متکلم مقام اول را دارد.
۷. در ردیه‌ها هرچند از لحاظ تعداد ابوالهذیل بیشترین ردیه‌نگاری‌ها را دارد، اما از نظر زمانی، هشام بر او مقدم بوده است.

۴. مطالعه داده‌های مقالات‌نگاری‌ها

۴.۱. مقالات بلخی

در مقالات بلخی در دو موضوع استطاعت (محدود به حج) و افضل صحابه از اصل (بلخی،

۱۳۸۶: ۵۲۸ و ۴۳۵) و در موضوعات دخول و حلول جنّ در جسم انسان (همان: ۴۸۷)، جنگ‌های امام علی (علیه السلام) (همان: ۴۳۸)، توبه (همان: ۴۰۷) مرتکب کبائر (همان: ۴۷۲) از عمرو بن عبید، و در دو موضوع محکم و متشابه قرآن از عمرو و واصل (همان: ۲۷۹) اقوالی نقل شده است.

اما از ابوالهذیل، بلخی در بیشتر موضوعات کلامی مانند توحید (همان: ۲۴۶)، صفات (همان: ۲۵۸)، علم و قدرت (همان: ۲۵۰)، اراده (همان: ۲۵۵)، سمع و بصر (همان: ۲۶۰)، استطاعت (همان: ۳۰۲-۳۰۹)، معرفت اضطراری (همان: ۴۱۵-۴۲۳) ایمان (همان: ۳۶۷)، مرتکب کبائر (همان: ۱۴۳)، تأویل (همان: ۳۸۱)، فاضل از صحابه (همان: ۴۳۵)، ادراک (همان: ۴۷۲) و ... نظریاتی نقل کرده است.

در این کتاب از نظام دربارۀ توحید (همان: ۲۴۱)، اراده الاهی (همان: ۲۵۵)، استطاعت (همان: ۳۰۱)، تفکر (همان: ۳۴۳)، تأویل (همان: ۳۸۱)، معرفت (همان: ۴۱۶)، جسم و اجسام (همان: ۴۴۴) و ... اقوالی نقل شده است.

همچنین، از هشام بن حکم در موضوعات توحید (همان: ۲۴۱)، نامتناهی بودن ذات الاهی (همان: ۲۴۶)، صفات الاهی (همان: ۲۵۸)، علم و قدرت (همان: ۲۵۱)، اراده (همان: ۲۵۷)، مخلوق بودن قرآن (همان: ۲۷۰)، استطاعت (همان: ۳۰۵ و ۳۰۲)، چگونگی زمین (همان: ۴۴۹)، انسان (همان: ۴۶۲)، و خلقت اشیا (همان: ۴۶۴) اقوالی نقل شده است.

از هشام بن سالم جُوالیقی هم در دو بحث اراده (همان: ۲۵۷) و افعال (همان: ۴۶۱) و از مؤمن الطاق فقط درباره اجسام و حرکت (همان: ۴۶۱) نظریه‌ای نقل کرده است.

راجع به زرارۀ هم در دو جا از ایشان اسم برده شده است؛ یکی درباره رجوع زرارۀ به امام موسی بن جعفر (علیه السلام) بعد از عاجز شدن عبدالله از جواب‌دادن به پرسش‌های ایشان (همان: ۹۴) و دیگری درباره خلقت صفات (همان: ۱۰۱).

۴. ۲. مقالات الاسلامیین اشعری

در مقالات الاسلامیین در موضوعات توحید (اشعری، ۱۴۲۶: ۴۴/۱)، خلق شیء (همان: ۶۱/۱)، جزء لایتجزی (همان: ۶۴/۱)، ظفره (همان: ۶۶/۱)، تعذیب اطفال (همان: ۶۱/۱)، مداخلة (همان: ۶۵/۱)، اشیای لطیف (همان: ۶۶/۱)، جواز معصیت رسول (همان: ۵۶/۱)، نظر و قیاس (همان: ۵۸/۱)، استطاعت (همان: ۵۲/۱)، صفات (همان: ۴۸/۱)، خلقت قرآن (همان: ۵۰/۱)، اعمال انسان و حیوان (همان: ۵۳/۱) و اراده الاهی (همان: ۵۱/۱) نام هشام بن حکم به چشم می‌خورد.

همچنین، در موضوعات استطاعت (همان: ۵۲/۱)، اعمال انسان و حیوان (همان: ۵۳/۱) و اراده الاهی (همان: ۵۱/۱) نام هشام بن سالم (همان: ۴۶/۱) و در صفات و اعمال انسان (همان: ۵۸/۱) نام مؤمن الطاق (همان: ۴۹/۱) و در استطاعت (همان: ۵۲/۱) نام زراره به میان آمده است.

در بخش «معتزله» کتاب مقالات الاسلامیین اشعری و در مبحث صفات (همان: ۱۵۱/۱)، وجه الله (همان: ۱۵۲/۱) نام ابوالهذیل و نظام به میان آمده است. نیز در بحث اراده الاهی نام ابوالهذیل (همان: ۱۵۲/۱) و نظام (همان: ۱۵۳/۱) به چشم می خورد. چنان که در موضوع صفات الاهی نام ابوالهذیل (همان: ۱۳۶/۱) و نظام (همان: ۱۳۷/۱)، زائل نشدن سمع و بصر از خدا نام ابوالهذیل (همان: ۱۴۱/۱) و نظام (همان: ۱۴۲/۱)، غنی و عزیز بودن خداوند نام ابوالهذیل (همان: ۱۴۴/۱) و نظام (همان: ۱۵۴/۱) برده شده است. در موضوع نقش اراده در تکوین اشیا نام اصحاب نظام (همان: ۱۵۲/۱) و در بحث کلام الاهی نام نظام (همان: ۱۵۴/۱) به میان آمده است. نیز در موضوع معلومات (همان: ۱۳۵/۱)، و قدرت بر ظلم نام ابوالهذیل (همان: ۱۶۰/۱) آورده شده است. در جدول ج داده های برگرفته از دو مقالات نگاری کهن به صورت آماری و قیاس پذیر درج شده است.

ج. جدول نقل آرای متکلمان نخستین امامی و معتزلی در دو مقالات نگاری متقدم

موضوع	واصل بن عطا	عمرو بن عبید	زرارة بن اعین	هشام بن سالم	مؤمن الطاق	هشام بن حکم	علی بن اسماعیل میثمی	بشر بن معتمر	ابوالهذیل علاف	نظام
حجت و معرفت					۲	۱		۲	۲	۲
توحید و خداشناسی			۱	۲	۱	۱۹	۱	۱۲	۱۸	۱۱
قدر								۳		
استطاعت			۱	۳	۲	۳		۱	۱	۲
خلق و مخلوق						۳		۴	۹	۲
نبوت						۲		۲		۴

		۱					۱		امامت و وصایت	
	۲	۱						۳	امامت مفضول	
	۱								طلحه و زبیر و عایشه	
۵	۶	۵		۵					انسان	
		۱						۱	توبه	
	۳	۱							وعد و وعید	
۱	۲	۲							منزلة بین المنزلتین و کفر و ایمان	
۱۷	۲۶	۷		۸	۳	۳			لطیف الکلام: اجسام و حرکت و جوهر و عرضی محال جزء	
	۱	۲							تولید	
						۱		۲	۲	ردیه بر هم‌مذهبان
۲۸	۵۰	۱۸		۱۰		۲			۱	موضوعات متفرقه

۳.۴. مقایسه و جمع‌بندی داده‌های مقالات‌نگاری‌ها

جمع‌بندی موضوعاتی که در دو کتاب المقالات بلخی و مقالات الاسلامیین اشعری مطرح

شده، چنین است:

۱. در مبحث حجت و معرفت، سه متکلم معتزلی، یعنی بشر بن معتمر، ابوالهذیل و نظام، نظریه‌هایی داشته‌اند اما به جهت تقدم زمانی دو متکلم امامی، یعنی مؤمن الطاق و هشام بن حکم، آغازگر این مبحث، امامیه بوده است.

۲. موضوع توحید و خداشناسی از موضوعاتی است که تمام متکلمان مسلمان از دیرباز بدان پرداخته بوده‌اند و دغدغه فکری همگی شان بوده است. لذا هرچند در این باره نقل قولی از واصل بن عطا و عمرو بن عبید در این دو اثر یافت نشد، نمی‌توان نتیجه‌ای بر آن مترتب کرد.

۳. در موضوعات قدر، طلحه، زبیر و عایشه، توبه، امامت مفضول، وعده و وعید، منزله بین المنزلتین و تولید، نظریات گزارش شده مربوط به معتزله است.

۴. در موضوع استطاعت، تقدم با متکلمان امامیه بوده و زراره، هشامین و مؤمن الطاق نخستین نظریه‌پردازان را داشته‌اند.

۵. در دو موضوع خلق و مخلوق و نبوت، هرچند متکلمان معتزلی هم در این مباحث دارای نظر بوده‌اند اما تقدم با هشام بن حکم بوده است.

۶. در امامت و وصایت، زراره از حیث زمان متقدم بر بشر بن معتمر بوده است.

۷. در موضوع انسان، هرچند متکلمان معتزله صاحب نظریه‌های متفاوتی بوده‌اند اما تقدم با هشام بن حکم بوده است.

۸. در موضوعات متفرقه بیشینه آمار با متکلمان معتزله بوده است.

۹. در مباحث لطیف الکلام هرچند بیشترین فراوانی آرا و نظریات مربوط به ابوالهذیل علاف است، ولی تقدم با هشام بن سالم و مؤمن الطاق است.

نتیجه

بر اساس داده‌های فهرستی، متکلمان امامی در تألیف کتب در بعضی موضوعات کلامی، و متکلمان معتزلی در بعضی دیگر فضل تقدم دارند. در این میان موضوعاتی هستند که از اختصاصات اعتقادی هر یک از دو مذهب محسوب می‌شوند؛ مثلاً موضوع امامت و وصایت از اختصاصات اعتقادی امامیه و موضوع منزله بین المنزلتین و وعد و وعید از اختصاصات معتزله است و طبیعی است که در این موضوعات، معتقدان بدانها دست به تألیف بزنند. اما موضوعاتی نیز هست که اختصاصی یکی از دو مذهب نیست. استطاعت که نخستین بار زراره در آن دست به

تألیف زده و ارجاء که واصل بن عطا اولین تألیف را در آن عرضه کرده، از آن جمله است. این نشان می‌دهد که انگاره تقدم مطلق متکلمان معتزلی بر امامیه نادرست است و با داده‌های فهرستی سازگار نیست. مطالعه داده‌های فهرستی نشان می‌دهد که متکلمان امامی و معتزلی پا به پای یکدیگر پژوهش‌های کلامی انجام می‌داده‌اند و آثاری در این موضوعات خلق می‌کرده‌اند. داده‌های دو مقالات نگاری کهن نیز همین نتیجه را تأیید می‌کند.

در این میان، این نکته را نباید از نظر دور داشت که تکیه ما در این تحقیق فقط بر دو مقالات نگاری است که صاحب یکی، یعنی ابوالقاسم بلخی، رسماً معتزلی بوده و از دانشمندان بنام آنان محسوب می‌شده و دیگری، یعنی ابوالحسن اشعری، در دامان عالمان معتزلی بالیده بوده و نیمه نخست عمرش را به این مکتب وفادار بوده است. همچنین، در این پژوهش فقط بر مطالعه آرای متکلمانی تکیه کرده‌ایم که انتسابشان به هر یک از دو مذهب محل وفاق است و اختلافی در آن نیست. از این رو آرای کلامی امامان شیعه علیهم‌السلام و تحلیل‌های کلامی دقیق منقول از آن بزرگواران در موضوعات گوناگون کلامی، که در منابع کهن حدیثی بازتاب یافته، اساساً ملاک ارزیابی قرار نگرفته است. البته حفظ حرمت و قداست آن بزرگواران از اینکه در عرض متکلمان دیگر مذاهب قرار نگیرند نیز در این تصمیم بی‌تأثیر نبوده است.

به هر روی، اگر از مناقشه اهل سنت در نسبت دادن امامان به تشیع صرف نظر می‌کردیم و تحلیل‌های کلامی دقیق منقول از امامان نخستین شیعه در موضوعات متنوع کلامی را، که در مصادر امامیه و غیر آن منعکس شده است، ملاک ارزیابی قرار می‌دادیم، بی‌تردید تقدم امامیه در بسیاری از این موضوعات بر معتزله اثبات می‌شد.

پی‌نوشت‌ها

۱. «و من هذه الطبقة (الرابعة) واصل بن عطاء. قال المبرّد و یکتی بابی حذیفه و یلقّب بالغزّال و کان طویل العتق و انه کان أکثغ فی الراء. قیل وُلِدَ سنة ثمانین ذکّره ابو الحسين الخیاط و وُلِدَ فی المدینة» (ابن‌المرتضی، ۱۳۱۶: ۲۸).
۲. «روی عن علی ابن الحسين و ابی جعفر و ابی عبد الله علیهم السلام» (نجاشی، ۱۴۰۸: ۲۰۳/۲).

منابع

- ابن المرتضی، احمد بن یحیی (۱۳۱۶). باب ذکر المعتزلة من كتاب المنية والامل، دائرة المعارف النظامية بحيدر آباد الدکن.
- ابن تيميه حراني، احمد بن عبد الحلیم (۱۴۰۶). منهاج السنة النبوية في نقض كلام الشيعة القدرية، عربستان سعودی: جامعة الامام محمد بن سعود، ۱۴۰۶.
- ابن ندیم، محمد بن اسحاق (۱۳۸۱). الفهرست، ترجمه: محمدرضا تجدد، تهران: اساطیر.
- اشعری، علی ابن اسماعیل (۱۴۲۶). مقالات الاسلاميين واختلاف المصلين، بیروت: المكتبة العصرية.
- اقبال آشتیانی، عباس (۱۳۵۷). خاندان نوبختی، تهران: طهوری، چاپ سوم.
- امین، احمد (۱۴۲۵). ضحی الاسلام، بیروت: دار الکتب العلمیة.
- بلخی، عبد الله بن احمد بن محمود (۱۳۸۶). المقالات، استانبول: دار الفتح.
- جعفریان، رسول (۱۳۷۵). تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا قرن دهم هجری، قم: انصاریان، چاپ اول.
- خیاط، عبد الرحیم (۱۹۸۸). الانتصار والردّ علی ابن راوندی الملحد، قاهره: مكتبة الثقافة الدينية.
- سبحانی، محمد تقی (۱۳۹۱). «کلام امامیه: ریشه‌ها و رویش‌ها»، در: نقد و نظر، س ۱۷، ش ۱، ص ۵-۳۷.
- شهرستانی، محمد بن عبد الکریم (۱۳۶۴). الملل والنحل، قم: الشریف الرضی.
- صبحی، احمد محمود (۱۴۱۱). فی علم الکلام، بیروت: دار النهضة للطباعة والنشر.
- طوسی، محمد بن حسن (بی تا الف). اختیار معرفة الرجال، معروف به رجال کثی، قم: مؤسسه آل البيت (علیهم السلام).
- طوسی، محمد بن حسن (بی تا ب). الفهرست، قم: الشریف الرضی.
- عطایی نظری، حمید (۱۳۹۶). «کلام شیعی و گفتمان معتزلی: ملاحظات در باب تأثیرپذیری کلام امامیه از کلام معتزله»، در: آینه پژوهش، ش ۱۶۷-۱۶۸، ص ۳-۴۰.
- کثی، ابو عمرو (۱۳۴۸). اختیار معرفة الرجال، مشهد: دانشگاه مشهد.
- متز، آدم (۱۳۶۴). تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری، ترجمه: علی رضا ذکاوتی قراگزلو، تهران: امیرکبیر، ج ۱.
- نجاشی، احمد بن علی (۱۴۰۸). الفهرست، بیروت: دار الاضواء.

References

- Amin, Ahmad. 2004. *Zoha al-Islam (Victims of Islam)*, Beirut: Arabic Book House. [in Arabic]
- Ashari, Ali ibn Ismail. 2005. *Maghalat al-Eslamiyin wa Ekhtelaf al-Mosallin (Islamists' Statements and Difference Between Worshipers)*, Beirut: Modern Press. [in Arabic]
- Atayi Nazari, Hamid. 2018. "Kalam Shii wa Gofte-man Motazeli: Molahezati dar Bab Tasirpaziri Kalam Emamiyeh az Kalam Motazeleh (Shiite Theology and Mutazilite Discourse: Considerations on the Influence of Imami Theology on Mutazilite Theology)", in: *Research Mirror*, no. 167-168, pp. 3-40. [in Farsi]
- Balkhi, Abdollah ibn Ahmad ibn Mahmud. 1966. *Al-Maghalat (Statements)*, Istanbul: Victory House. [in Arabic]
- Eghbal Ashtiyani, Abbas. 1979. *Khandan Nobakhti (Nobakhti Family)*, Tehran: Tahuri, Third Edition. [in Farsi]
- Ibn al-Mortaza, Ahmad ibn Yahya. 1898. *Bab Zekr al-Motazelah men Ketab al-Monyah wa al-Amal (The Chapter on Mutazilah from the Book of Wishes and Hope)*, Military Encyclopedia in Hyderabad, Deccan. [in Arabic]
- Ibn Nadim, Mohammad ibn Eshagh. 2003. *Al-Fehrest (The Index)*, Translated by Reza Tajaddod, Tehran: Asatir. [in Arabic]
- Ibn Taymiyyah Harrani, Ahmad ibn Abd al-Halim. 1986. *Menhaj al-Sannah al-Nabawiyah fi Naghz Kalam al-Shiah al-Ghadariyah (The Method of the Prophetic Sunnah in Refuting the Words of the Qadarite Shiites)*, Saudi Arabia: Imam Mohammad ibn Saud Islamic University. [in Arabic]
- Jafariyan, Rasul. 1997. *Tarikh Tashayyo dar Iran az Aghaz ta Gharn Dahom Hejri (History of Shiism in Iran from the Beginning to the Tenth Century AH)*, Qom: Ansarian, First Edition. [in Farsi]
- Kashi, Abuamr. 1970. *Ekhtiyar Marefah al-Rejal*, Mashhad: Mashhad University. [in Arabic]
- Khayyat, Abd al-Rahim. 1988. *Al-Entesar wa al-Radd ala Ibn al-Rawandi al-Molhed (Victory and Response to Ibn al-Rawandi, the Atheist)*, Cairo: Religious Culture Library. [in Arabic]
- Mez, Adam. 1986. *Tamaddon Islami dar Gharn Chaharom Hejri (Islamic Civilization in the Fourth Century AH)*, Translated by Ali Reza Zekawti

- Gharagozlu, Tehran: Amirkabir, vol. 1. [in Farsi]
- Najjashi, Ahmad ibn Ali. 1988. *Al-Fehrest (The Index)*, Beirut: Lights House. [in Arabic]
- Shahrestani, Mohammad ibn Abd al-Karim. 1982. *Al-Melal wa al-Nehal (Nations & Schools)*, Qom: Al-Sharif al-Razi. [in Arabic]
- Sobhani, Mohammad Taghi. 2013. "Kalam Imamiyyah: Risheh-ha wa Ruyesh-ha (Imami Theology: Roots and Growths)", in: *Critique & Review*, yr. 17, no. 1, pp. 5-37. [in Farsi]
- Sobhi, Ahmad Mahmud. 1991. *Fi Elm al-Kalam (An Introduction to Theology)*, Beirut: Renaissance House for Printing and Publishing. [in Arabic]
- Tusi, Mohammad ibn Hasan. n.d. a. *Ekhtiyar Marefah al-Rejal, Maruf be Rejal al-Kashi, (Collection of Sayings in the Identification of Transmitters Known as Rejal al-Kashi)*, Qom: Al al-Bayt (AS) Institute. [in Arabic]
- Tusi, Mohammad ibn Hasan. n.d. b. *Al-Fehrest (The Index)*, Qom: Al-Sharif al-Razi. [in Arabic]